ISSN: 2456–4397 RNI No.UPBIL/2016/68067 Vol-6* Issue-6* September-2021
Anthology : The Research

पंडिता क्षमाराव दृष्ट्या महात्मा गाँधी

Pandit Kshama Rao Drishtaya Mahatma Gandhi

Paper Submission: 14/09/2021, Date of Acceptance: 24/09/2021, Date of Publication: 25/09//2021

प्रकाश चंद्र यादव
शोध निर्देशक,
प्रताप नारायण संस्कृत महाविद्यालय, बांसी, बिहार, भारत

अनीता
शोधार्थी,
संस्कृत विभाग,
कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय
दरभंगा, बिहार, भारत

सारांश

भारतीय इतिहासे महात्मा गाँधी एकः एतादृशः नाम अस्ति । यस्यस्मरणम् राष्ट्र पिता रूपेण क्रियते । भारतस्य अनेकेषु भाषासु महात्मा गान्धिनः विषयक इतिहासम् अंकितमस्ति । संस्कृत वांगमयेअपि पंडिता क्षमाराव कृत सत्याग्रह गीता नामकः अष्टादश सर्गात्मक महाकाव्यम् अलम् समुपलभ्यते । अस्मिन् गीतायाम् महात्मा गाँधी महा मानवः कथ्यते। वस्तुतः महापुरुषों अयम् स्वगुणैरेव विश्व जन.सम्मानम् अवाप्य आबालवृद्धं स्तुयते प्रशस्यते च । अस्याम् गीतायाम् पंडिता क्षमाराव लिखति यत् महात्मा गाँधी पीड़ित शोषित दलित वर्ग विष ज्वाला दग्ध चेताः तत उद्धारकैः कष्टदावाग्निम् शिशिर अम्बुवत् गणयन् समाजोत्थाने महामानव रूपेण प्रावर्तत् । समाज सुधारक दृष्टया तस्य महत्वं अवर्णनीयम् अस्ति । पद दलित जातीनाम् समुत्थाने तस्य कार्यं अविस्मरणीयम् भवितः। अस्पृश्योद्धारे सामाजिक स्थिति सुधारणे स्वीयान् क्रांति समन्वितं विचारान् समुपस्थापयत् । हरिजनोंत्थापन द्वारा आदर्श समाज संस्थापने प्रावर्तत् । तस्य महात्मनो निखिलिम् अपिजीविनम् देश सेवा कर्तुम् अभवत । कठिन यातनाम् कठोर यंत्रणाम् आधिव्याधि पीणाम् च उपेक्ष्य , सत्य अंहिसा शस्त्र सन्नद्धः प्रेमस्य आश्रयम धृत्वा सत्याग्रह शर संधानैक दक्षः शत्रु मनमोहनो मोहनवायं महात्मा अंहिसा मूलं सत्याग्रहम् असहयोग आन्दोलनम् सविनय अवज्ञा आन्दोलनम् उपवासान् हड़ताल नामक कार्यारोधम् समाश्रयत् । भारत स्वातंत्रस्य गाँधी रेव मूल मंत्रः तत्प्रयत्न जन्यम् भारत स्वतंत्रः अभवत् । नैतिक चारित्रिके चोत्थापने देशभक्ति प्रबोधने महात्मा गांधीनः महत्वपूर्ण भूमिका आसीत ।

Indian History Mahatma Gandhi Ek: Etadrishh Naam Asti. Yasya Smarana Father of the Nation Rupena Kriyate. Bharatiya anekeshu languages mahatma gandhi the subject history ankit masti. Sanskrit Vangmayepi Pandita Ksharao's Satyagraha Geeta named: Ashtadash Sargakatika epicam alam samupalabhayate.Asmin Geetayam Mahatma Gandhi Maha Manav: Kathyate. In fact, great men ayam svagunairev vishwa jan.sammanam avaapya abalavridham stuyate prasayate cha. Asyam Geetayam Pandita Ksharao Likti Yat Mahatma Gandhi victim oppressed oppressed class poison flame Dagdha warning: tat uddhakai: kashtadavagnim shishir ambuvat ganayan samajatthane maham.nav rupena pravarat.Social reformer vision tasya importance avarnaniyam asti. Pad dalit jatinam samutthane tasya karyam unforgettableam bhavitah. In order to improve the social condition of the untouchables, the revolution was coordinated, Samupasthapayat. Adarsh Samaj was founded by Harijonthapana.Tasya mahatmano nikhilam apijivinam country service khartoum abhat. Tough torture, hard yantranam adhivyadhi peenam cha nekshaya, satya ahimsha shastra sanadh: premasya ashrayam dhartva satyagraha sara sandhanayak dakshah enemy manmohano mohanvay mahatma anhisa moolam satyagraham asahaya yogaandolanam civil disobedience movementam upvagan strike called karyarodam samarayat.Bharat Swatantrasya Gandhi Rev Mool Mantra: Tatprayatna Janyam Bharat Swatantra: Abhavat. Patriotic Enlightenment Mahatma Gandhi: Important Role Asit.

मुख्य शब्दः नैतिक चरित्रोथापनाम्, अस्पृश्यता निवारणं, सत्य अहिंसा, असहयोग आंदोलनम्

Keywords: Moral Character, Prevention Of Untouchability, True Non-violence, Non-cooperation Movement

प्रस्तावना

पुरातनी सनातनी संस्कृत भाषा अद्यापि पुनः पुनर्जीवमाना ऊषाइव नवविच्छिति नूतना च छविमाविर्भावयन्ती परिवर्तते । प्रागैतिहासिक काले पुरातन मनीषिनाम् अपि पूर्वजैः यस्या भव्य सर्वग्राह्यात संस्कृत्याः आधारशिला स्थापिता । यस्यश्च मूलतत्वा.नि विश्वस्य प्रचीनतामेव वेदचतुरात्माके वांग्मय सुनिश्चितानि सन्ति ।

भारतीय संस्कृति विभिन्न कालानुरूपम् स्व विकासम् कुर्वन्ती साम्प्रतं अपि संघर्ष संकुलाय विश्वस्य किमपि दातुम् समर्थाः तिष्ठति । सत्याग्रह गीता विंशतिशताब्द्यां पंडिता क्षमाराव कृत एकः एतदृशाः महाकाव्यम अस्ति यस्मिन महाकाव्ये स्वतंत्रता संग्राम कालस्य सामाजिक दुर्दशायाः वर्णनम् पद्यात्मक शैल्याम् अस्टादशसर्गेषु वर्णितं अस्ति । पंडिता क्षमाराव गाँधी विचारे अत्यंत प्रभाविता आसीत अस्माकं देशे अनेकशः बाह्य शत्रुनाम् आक्रमणम् अभवत् । देशे यदा परस्पर वैमनस्य भवस्य जन्मः भवति आचार विचारः यदा धर्मविरुद्ध भवति तर्हि एतादृशी स्थिति परिवारसमाजे देशे आयाति। परम राष्ट्रीय भावना एव मनुजः स्वदेशोः उन्नत्यर्थम प्रेरितः भवन्ति । देशभक्तिम जाग्रयितुं आंग्लशासनस्य दुराचारम् वारयितुं महात्मा गाँधी अतिसंघर्षम् अकुर्वन तस्यैव् संघर्ष कथा क्षमाराव सत्याग्रह गीतायाम प्रस्तौति । महात्मा गाँधी क्षमाराव दृष्ट्या महामनवः आसीत् । यः सामजे मानवतायाः पाठम् अपाठयत् । अंहिंसा एव महात्मना दृष्टया मानवस्य धर्मः भवति अहिंसा शस्त्रेण एव महात्मा गाँधी पराधीनता पाशम संछिद्य भरतवर्षम स्वाधीनता अलभयत । अहिंसा आश्रयेण एव विश्व बंधुत्व विश्वप्रेम विश्वहित साधनाम च सम्भाव्यते अहिंसैव धर्म मार्गः । अतएव आधुनिके युगे अपि गाँधीवादी विचाराणाम् अवश्यमेव मूल्यम् अस्ति । अतएव प्रस्तुत आलेखे पंडिता क्षमाराव दृष्ट्या महात्मा गान्धिनः चित्रणम् क्रियते ।

अध्ययन का उद्देश्य

संस्कृत साहित्य संवर्धने सेवा रतासु विंशति शतकस्य प्रमुख कवयित्री रूपेण श्रद्धा पूर्वकम पंडिता क्षमाराव महशयानं स्मरणम क्रियते । 1919 ईस्वी आरभ्य 1947 ईस्वी पर्यन्तं राष्ट्रीय आन्दोलनम इतिहासे " गाँधी युगम " नाम्ना विख्यातः । ईयम महाभागा संस्कृत साहित्य नूतनं विधयः बिषय वस्तुनाम अवतरणम् कृतवती महात्मा गाँधी स्वतंत्रता संग्राम सेनानी भूत्वा अखिलं देशम परतन्त्रतात् विमोचयितुं सर्वानप्रेरयतिस्म । लेखिका क्षमाराव यदा स्वविध्याभ्यासम समापयामास तदा भारते अंगलाशाशनात् स्व.तंत्राम् अवाप्तुम् स्वातंत्रयं संग्राम पराकाष्ठाताम् गतः आसीत। प्रायशः तत्कालः महात्मनः गाँधी महोदस्यः प्रभावस्य अंतर्गतः कोअपि एतादृशः भारतीयः नारी नासीत यः स्वतंत्रता संग्रामे संलग्नः आसीत । क्षमाराव महाशया अपि गाँधी विचारैः तीव्रतया आकृष्ट आसीत । इदमेव कारणमस्ति भारतम् पारतंत्रयात् विमोचयतुम् भूमिवतीर्णः देवः एव गाँधी इत्येव क्षमायाः ढ़ढनिश्यच आसीत सासत्याग्रहगीतानमके अष्टादशः सर्गात्मके महाकाव्य गाँधी जीवनस्य तदविचारस्य प्रमुखतया वर्णनम् कृतवती। सत्याग्रहगीतायाम् तत्कालीन पराधीन सामजस्य स्थिति सजीवः वर्णनं क्षमयाः दर्शयते देश भक्ति जाग्रयितुं मानवतया पाठम् पाठयितुं सत्याग्रहगीता अलम अस्ति अतएव देशभक्ति जाग्रयितुं आलेखस्य प्रस्तुतिम् मया क्रियते ।

शोध प्राविधि

प्रस्तुत आलेखस्य निर्माणे गद्यात्मक पद्यात्मक शैल्याः अवलम्बनं कृत्वा समीक्षात्मक विधि प्रयोगम् क्रियते ।

परिकल्पना

गीता शब्देन श्रीमद्भागवत गीता एव दृष्टि पथे आयाति । परम अत्यंत विशाले संस्कृत वाङ्मये निरंतर अनेक नाम्नी अनेकाः गीताः समुपलभ्यन्ते । अधुनिके युगे अपि सत्याग्रहगीता इति समुपलभ्यते यस्य महत्वं मानवता जागरणे नैतिक चरित्रोत्थापने देश भक्ति वर्धने अत्यधिकम् महत्वं दृश्यते । अतएव पंडिता क्षमाराव कृत सत्याग्रह गीता काव्यशास्त्रीयम समीक्षणस्य इच्छा उद्भूतः । देशभक्तिम जाग्रयितुं सत्याग्रह गीता अति महत्वं दृश्यते । एकतायाः अभावादेव भारत पराधीनता पाश निबन्धनं आसासाद । महात्मा गाँधी नेतृत्वे एकता भावात् पराधीनता पाश छेदनम समजायत्। सत्याग्रह गीतायाः संदेशनम अस्ति संहतेबलेनेव तृणानि रज्जु भवं समसाधयन्ति । सत्याग्रहगीता शिक्षयति भारत भूमि अस्माकं जननी अस्ति । मातुः रक्षणं अस्माकं परम कर्तव्यम् यद्यपि अस्यगीतायाः देश भक्ति जागरणे नैतिक चरित्रोत्थापने आत्मपरिष्कारे महती भूमिका दृश्यते। अतएव अस्यप्रकाशनम् अतिमहत्वपूर्णम ज्ञानवर्धकं दृश्यते ।

निष्कर्ष

भारतीय संस्कृतेः गौरवमस्ति अनेकतायाम् एकतायाः गुम्फनम्। यदा यदा समाजे स्वार्थ सिद्धिम् कर्तुम् असामाजिक तत्त्वैः अधार्मिक रीत्या आचरणम् कृतम् तदा सामजस्य अवनति एव अभवत्। परस्पर मतभेदेन अंगलाशाशकाः द्विशतक अधिक वर्षाणि पर्यन्तम् भारतोपरि शाशनम् अकुर्वन् परम विकृति कदापि चिरस्थायिनी न भवितुम् शक्यते। धर्मं एव जीवनस्य सारः अधर्मोद्भवा श्री वृद्धियः क्षणिका समूलोन्मूलन कत्री च अस्माकम् देशे गाँधी महोदयस्य प्रादुर्भावः अभवत् ।

अंगलाशाशनकाले समाजे जाति प्रथा दोष पूर्ण रूपेण व्याप्तः आसीत । दलित वर्गैः सह अमानवीय व्यवहारः धनिक वर्गैः क्रियते स्मः। अतएव महात्मा गाँधी महोदयाय दलित वर्गणाम् शोषणम् नरोंचते स्मः । सः पद दलित जातीनाम् कृते संघर्ष कर्तुम् दृढ़ संकल्पः अकरोत् । महात्मा गाँधी अस्पृश्योद्धारे शोषित सामाजिक स्थिति संसोधने स्वीयान् क्रांति युक्त विचारान् समुपस्थापयत् हरिजन उत्थापन द्वारा आदर्श समाज संस्थापने प्रवर्तक कवयित्री क्षमाराव मतेन परहित सम्पादनाय संसारस्य कल्याणाय च तस्य अवतारः पृथिव्यां अभवत् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

प्रस्तुत आलेखस्य निर्मातुम् मया अनेकशः ग्रंथानाम् अवलोकनम् क्रियते यथा -

1. *सत्याग्रह गीता - पंडिता क्षमाराव*
2. *गीता रहस्यम् - लोकमान्य तिलक*
3. *गाँधी दर्शनम् - खन्ना एव वर्मा*
4. *आर्य जीवन दर्शनम् - वियोगी बिहार ग्रन्थ अकादमी पटना*
5. *संस्कृत शात्र मँजूसा - डॉ. उदय शंकर भट्ट*
6. *महात्मा गाँधी के विचार आर. के. प्रभु एव यू. आर. राव*
7. *गाँधी की नैतिकता - सुजाता*
8. *ग्राम स्वराज्य - महात्मा गाँधी*
9. *उत्तर गीता - श्रीमत् गोड़ पादाचार्य*
10. *अनुसंधान रू स्वरुप और आयाम - डॉ. उमाकांत गुप्त , डॉ. बृज रत्न जोशी*
11. *स्वतंत्रता और सफलता का रहस्य - नेपोलियन हिल*
12. *महात्मा गाँधी और उनकी विचारधारा - जे.आर.कोकंडाकर*
13. *स्वराज्य विजयम् - पंडिता क्षमाराव*